

Η ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΤΩΝ ΤΡΟΠΩΝ ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΗΣ ΤΩΝ ΥΠΟΔΗΜΑΤΩΝ ΣΤΗΝ ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΤΟΥ ΜΕΛΑΝΟΜΟΡΦΟΥ ΡΥΘΜΟΥ

ΟΛΓΑ Ν. ΔΑΣΙΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΟΣ, ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ ΜΕΣΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Η τέχνη της αγγειοπλαστικής συνδέθηκε από τα πρωιμότερα ήδη στάδιά της με την αγγειογραφία. Η τάση διακόσμησης κεραμικών έργων, που είχαν αξία χρηστική πρωταρχικά στον καθημερινό βίο, με μοτίβα γραμμικά ή φυσιοκρατικά κατέστησε τα αντικείμενα αυτά ταυτόχρονα και έργα-φορείς καλλιτεχνικής αξίας, όπως εμφανώς αυτό αποτυπώνεται στα αντίστοιχα ευρήματα από ανασκαφές προϊστορικών οικισμών. Ενδεικτικά μπορούν να αναφερθούν ως παραδείγματα το εσωτερικό γραπτής λεκανίδας της Μέσης Νεολιθικής από το Τσαγγλί στο Μουσείο του Βόλου (Κ 292), το γραπτό Urfinis της Μέσης Νεολιθικής από το σπήλαιο Φράγγχι στο Μουσείο του Ναυπλίου (FP 48) ή το πολύχρωμο γραπτό αγγείο (5922) της Νεότερης Νεολιθικής από το Διμήνι στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο¹.

Στον μελανόμορφο ρυθμό η αρχαϊκή αγγειοπλαστική είναι άρρηκτα δεμένη με την αγγειογραφία. Αγγεία διαφορετικής χρηστικής αξίας και διαφορετικών σχημάτων διακοσμούνται από τεχνίτες-καλλιτέχνες των κεραμικών εργαστηρίων, λιγότερο ή περισσότερο επώνυμους, που είτε είναι αγγειοπλάστες οι ίδιοι, είτε είναι αγγειογράφοι². Η διακόσμηση γίνεται με παραστάσεις ολιγοπρόσωπες ή πολυπρόσωπες και ανάλογα προς το διακοσμητικό θέμα, το ιδιαίτερο στυλ του καλλιτέχνη ή την προορισμένη για διακόσμηση επιφάνεια του αγγείου.

Το υπόδημα, εξάλλου, ως στοιχείο της ένδυσης του ανθρώπου από τα προϊστορικά ήδη χρόνια, όπως αποκαλύπτουν ορισμένα υλικά κατάλοιπα των χρόνων αυτών (Bauer 1969), αποτέλεσε αντικείμενο του ερευνητικού ενδιαφέροντος από τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα μας (Erbacher, 1914). Αν και η αρχαιολογική έρευνα στον τομέα αυτό δεν επεκτάθηκε ιδιαίτερα, υπάρχουν ορισμένες μελέτες στη διάρκεια του αιώνα μας που ασχολήθηκαν με το συγκεκριμένο ερευνητικό αντικείμενο κάτω από διαφορετικές όψεις διερεύνησης και με διαφορετικούς ερευνητικούς κάθε φορά σκοπούς (Freidmann, 1927; Forger, 1942; Lau, 1967; Dohan, 1982 κ.ά.).

Η παρούσα εισήγηση αποτελεί προέκταση μιας ερευνητικής προσπάθειας με θέμα την τυπολογική απεικόνιση των υποδημάτων στο μελανόμορφο ρυθμό. Η πορεία της ερευνητικής αυτής εργασίας, πέρα από τα επιμέρους γνωστικά στοιχεία που θέλησε να προσκομίσει στο χώρο της αγγειογραφίας ειδικά και της αρχαιολογίας γενικότερα, αναδεικνύει, νομίζω, και μία παράμετρο της σχέσης της Επιστήμης με την Τεχνολογία και, πιο συγκεκριμένα, τον σημαντικό ρόλο της επιστημονικής διερεύνησης, όσον αφορά στην ουσιαστικότερη προσέγγισή μας στις αρχαίες τέχνες και τεχνικές, στις μεθόδους τους και στα πρακτικά επιτεύγματά τους. Η πορεία της εισήγησης ελπίζω ότι θα αναδείξει αυτή τη σημαντική παράμετρο.

Πρωταρχικό της, καταρχήν, στόχο είχε να επικεντρώσει η έρευνα αυτή το ερευνητικό της ενδιαφέρον στον τρόπο χειρισμού και απόδοσης των υποδημάτων ως στοιχείων της καλλιτεχνικής πράξης των αγγειογράφων του μελανόμορφου ρυθμού στη μεγάλη ομάδα αγγείων III He και ορισμένων της III J. Στην πορεία η διερεύνηση οδήγησε στη διαπίστωση ότι πρόκειται για χειρισμό διπτό. Από τη μία χρησιμοποιείται το Υπόδημα ως στοιχείο συστατικό απαραίτητο για την ισορροπία των μορφών στην αρμονία των συνθέσεων και στο αρτιότερο, γενικά, αισθητικό αποτέλεσμα της παράστασης. Επίσης και για την αρτιότερη απόδοση του ιστορικού ή μυθολογικού ή άλλου θεματός της. Από την άλλη αυτονομούνται τα Υποδήματα ως καλλιτεχνική οντότητα της παράστασης διακεκριμένη και αναδεικνύονται με τους ικανότερους εκφραστικούς τρόπους των καλλιτεχνικών δυνατοτήτων των αγγειογράφων. Παρατηρεί κανείς, λ.χ. τον τρόπο που

διαφοροποιούνται μεταξύ τους οι κνημίδες του τρισώματου Γηρυόνη σε μια παράσταση του τυρρηνικού Αμφορέα 1379 J 81 στο Μόναχο (C.V.A., Deutschl. 3, M. 1, πιν. 10/ 4 & 13/ 1-2)³. Αποδίδονται έτσι, ώστε να επιτυγχάνεται η ποικιλία και η αρμονικότερη σύνδεση των επιμέρους στοιχείων της σύνθεσης. Και ο τρόπος, όμως, που διαφοροποιείται το υπόδημα του πρωταγωνιστή ενός απεικονιζόμενου επεισοδίου του Τρωικού Πολέμου - και, συγκεκριμένα, οι κνημίδες του Τελαμώνα στον Τυρρηνικό Αμφορέα 07.156.7/ 56.128 στη Νέα Υόρκη (C.V.A., U.S.A. 16, N.Y. 4, Plate 5/ 1)- συμβάλλει στο να τονιστεί η ιδιαίτερη ιστορική ή μυθολογική σημασία του συγκεκριμένου προσώπου και να διαφοροποιηθεί από τους «δευτεραγωνιστές» της ίδιας παράστασης.

Αξιοπρόσεκτη είναι, εξάλλου, και η φροντίδα που δίνεται σε ορισμένες περιπτώσεις στην απόδοση των υποδημάτων που, από καλλιτεχνική άποψη, αποτελούν, σ' αυτές τις περιπτώσεις, το κεντρικό στοιχείο της παράστασης. Αυτό συμβαίνει με τα Φτερωτά Υποδήματα του Περσέα, της Μέδουσας και των άλλων μορφών στην Υδρία 3556 της Villa Giulia (C.V.A., Italia 3, V.G. 3, Tav. 53/ 1-2, 54/ 2).

Οι πρώτες αυτές παρατηρήσεις δεν είναι οι μόνες που αφορούν στην απόδοση των υποδημάτων στο μελανόμορφο ρυθμό. Εάν παρακολουθήσει κανείς συστηματικά την απόδοση των διαφορετικών ειδών υποδημάτων στις διαφορετικές αγγειογραφικές παραστάσεις, θα διαπιστώσει την ποικιλία των τύπων απόδοσης του ίδιου είδους υποδήματος στις διαφορετικές παραστάσεις διαφορετικών αγγειογράφων σε διαφορετικά ή και στο ίδιο αγγείο⁴. Ή του ίδιου αγγειογράφου σε διαφορετικά αγγεία ή, ακόμη, και σε διαφορετικές μορφές που απεικονίζονται στην ίδια παράσταση ενός αγγείου και φέρουν το ίδιο είδος υποδήματος.

Προσεγγίζοντας, επομένως κανείς, τη σχέση των αγγειογραφικών παραστάσεων με τους διαφορετικούς τύπους Υποδήματος των απεικονιζόμενων μορφών, διαπιστώνει ότι η σχέση αυτή δεν είναι μονοσήμαντη. Υπάρχει ποικιλία σχέσεων μεταξύ τύπων υποδημάτων, απεικονιζόμενων μορφών και αγγειογραφικής παράστασης. Μπορούν να διαπιστωθούν οι παρακάτω συσχετισμοί:

1. Κοινός τύπος υποδήματος σε όλες τις μορφές της ίδιας παράστασης. Ενδεικτικό παράδειγμα: κνημίδες απλού τύπου όλων των απεικονιζόμενων οπλιτών σε μια παράσταση μάχης στον Αμφορέα n. 69 στη Ρώμη (C.V.A., Italia 36, R.1, Tav. 21/ 2).

2. Κοινός τύπος υποδήματος όλων των μορφών της ίδιας παράστασης, αλλά διαφορετικός τύπος - κοινός, όμως, σ' όλες τις μορφές της- στην παράσταση της άλλης όψης ή άλλου τμήματος του ίδιου αγγείου. Στον αμφορέα 1965.141 της Οξφόρδης λ.χ. (C.V.A., Gr. Brit. 14, O. 3, Pl. 31/ 2 & 32/ 3-4) αποδίδονται με χρώμα ερυθρό στην επιφάνειά τους οι κνημίδες των μορφών της μιας όψης και με στικτό περίγραμμα περιμέτρου και ερυθρό χρώμα επίθετο στην επιφάνειά τους οι κνημίδες των μορφών της άλλης όψης.

3. Διαφορετικός τύπος του ίδιου υποδήματος σε διαφορετικές μορφές της ίδιας παράστασης, π.χ. τα Φτερωτά Υποδήματα Ερμή, Περσέα και Γοργόνων στην Υδρία 3556 της Villa Giulia (C.V.A. Italia 3, V.G.3, Tav. 53 / 1-2 & 54 / 2).

4. Διαφορετικός τύπος του ίδιου υποδήματος στα δύο υποδήματα της ίδιας μορφής μιας παράστασης. Από τις κνημίδες των οπλιτών στον Αμφορέα SL 458 στο Μόναχο (C.V.A., Deutschl. 32, M.7, Taf. 359/ 1) η μία κνημίδα ενός οπλίτη αποδίδεται με ερυθρή επιφάνεια, ενώ η άλλη με διπλή γράμμωση κάτω πέρατος ακριβώς στη γένεση της κνήμης.

5. Πολλοί τύποι του ίδιου υποδήματος αποδίδονται στις διαφορετικές μορφές της ίδιας παράστασης και στις διαφορετικές παραστάσεις του ίδιου αγγείου. Ενδεικτικό είναι το παράδειγμα του Αμφορέα PC 51 του Leiden (C.V.A., The Netherlands 3, L.1, Pl. 28 / 1) : στη μία όψη (α) συνδυάζονται κνημίδες απλού τύπου με κνημίδες με τριπλή γράμμωση στην κάτω απόληξη. Στην άλλη όψη (β) κνημίδες με διπλή γράμμωση στην κάτω απόληξη συνδυάζονται με κνημίδες με κόκκινη ταινία περιμέτρου.

Η αναφορά των συσχετισμών των διαφόρων τύπων υποδημάτων προς τα απεικονιζόμενα πρόσωπα και τις αγγειογραφικές παραστάσεις καθιστά ήδη φανερή την ύπαρξη και ποικιλίας ειδών υποδημάτων και ποικιλίας στους διακοσμητικούς τρόπους

τους. Η απόδοση κάθε είδους υποδήματος και των διακοσμητικών τύπων του είναι αυτονόητο ότι εντάσσεται στους γνωστούς τρόπους απόδοσης των μορφών στη μελανόμορφη αγγειογραφία από το στάδιο του προσχεδίου⁵, της χάραξης, του γανώματος ως το τελικό φινίρισμα⁶. Κατά αντίστοιχο τρόπο και τα διακοσμητικά μοτίβα των υποδημάτων αποδίδονται είτε με χαράξεις, είτε με επίθετο χρώμα⁷. Η χάραξη συναντάται σε απλούστερες μορφές διακόσμησης. Οι επίθετοι χρωματισμοί σε παραστάσεις υποδημάτων πλουσιότερες διακοσμητικά. Στην περίπτωση των μοτίβων με χάραξη μπορεί να πρόκειται είτε (α) για απλές γραμμώσεις- μία ή δύο ή τρεις-, είτε (β) για μια περιμετρική προς το σχήμα του υποδήματος χάραξη που δημιουργεί μια διακοσμητική ταινία, είτε (γ) για σιγμοειδή, ελικόμορφα, γλωσσοειδή μοτίβα, είτε, τέλος, (δ) για συνδυασμούς των μοτίβων αυτών. Οι μορφές αυτές διακόσμησης συναντώνται κυρίως στις κνημίδες.

Στην περίπτωση χρήσης επίθετων χρωμάτων η διακόσμηση αυτή του υποδήματος είναι είτε μέρος μιας συνολικά πλούσια διακοσμημένης παράστασης, είτε είναι τρόπος ανάδειξης του υποδήματος, για τους λόγους και στα παραδείγματα που προαναφέρθηκαν. Τα χρώματα που συναντώνται κυρίως είναι το λευκό με κάποιες αποχρώσεις του - υπόλευκο ή υποκίτρινο - και το κόκκινο με μια μεγάλη γκάμα αποχρώσεων. Το «ερυθρό» είναι εδώ όρος σχηματικός. Χρησιμοποιείται για να αποδώσει όλες τις διαβαθμίσεις του ερυθρού που συναντώνται στις παραστάσεις των αγγείων: κόκκινο του «κρασιού», κόκκινο-κανελί, βυσσινί, βιολετί, μπορντό, βυσσινί-καφέ. Χρονολογικά το βιολετί, το μπορντό και το βυσσινί-καφέ είναι χρωματισμοί πρωιμότερων παραστάσεων συγκριτικά προς τις «αμιγέστερες» ερυθρές αποχρώσεις μεταγενέστερων παραστάσεων αν και, παράλληλα προς αυτές, συναντώνται και σε ύστερα αγγεία, των αρχών του 5ου αιώνα.

Η περίπτωση της απόδοσης διακοσμητικών μοτίβων με επίθετο χρωματισμό λευκό και βυσσινί (white, purple and fine incision) σε κνημίδες των κυλικών Β 382 και Β 426 στο Λονδίνο (C. V. A., Gr. Brit. 2, B. M. 2, Pl. 9/ 1β & 21 α-β αντίστοιχα), όπως και η περίπτωση διακόσμησης κνημίδων με ερυθρό με λευκές ταινίες (red, with white rims and patterns), στην περίπτωση του Κάνθαρου Ν 131 G.71 του Καίμπριτζ (C.V.A., Gr. Brit. 11,C.2, Πιν. XXI, 40), αναδεικνύουν την ποικιλία των συνδυασμών των διαφορετικών χρωματικών διακοσμητικών μοτίβων.

Ποικιλία συναντάται, όμως, και σε περιπτώσεις όπου η συνολική διακόσμηση των υποδημάτων σε μία αγγειογραφική παράσταση προκύπτει από διαφορετικούς συνδυασμούς χαρακτών διακοσμητικών μοτίβων με άλλα «γραπτά» από ποικίλα επίθετα χρώματα. Ιδιαίτερα αντιπροσωπευτικοί για την περίπτωση είναι οι «Τυρρηνικοί» Αμφορείς. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Αμφορέα 1415 J 380 στο Μόναχο (C.V.A., Deutschl. 3, M. 1, Taf. 45/ 2 - 47/ 3). Στην παράσταση αυτή ερυθρές κηλίδες επίθετου χρώματος χρωματίζουν το κέντρο της έλικας στις ελικόμορφες διακοσμητικές χαράξεις των περιμηρίων στις μορφές του Νεοπτόλεμου, του Αινεία και του Πάρι.

Αν λάβει κανείς υπόψη ότι στην προηγούμενη παράσταση οι μορφές του Μενέλαου, του Αιάντα, και του νεκρού Αχιλλέα -που φέρεται απ' αυτόν- δε φέρουν παρόμοια «περιμήρια» και αν αναφερθεί κανείς και σε άλλα, ανάλογα, παραδείγματα, γίνεται αντιληπτό ότι ο τρόπος απεικόνισης των υποδημάτων των απεικονιζόμενων προσώπων, αν και αξιοποιεί ως βάση στοιχεία της πραγματικής φόρμας τους, - το στικτό κόσμημα μπορεί λ.χ. να δηλώνει στελέχη που καταλήγουν στα 'επισφύρια'- δε διεκδικεί συνέπεια προς τη ρεαλιστική απόδοση του Υποδήματος. Η διαφορετική απόδοση υποδημάτων στις μορφές μιας αγγειογραφικής παράστασης στοχεύει, με την εναλλαγή γραμμώσεων και χρωματικών τόνων, στην εξυπηρέτηση αισθητικών προτεραιοτήτων των καλλιτεχνών. Και η επίτευξη ποικιλίας και αρμονίας στη δόμηση της συνολικής παράστασης αναδεικνύεται σε σημαντικότερο κίνητρο από την απαίτηση για συνέπεια σε μια ρεαλιστική απόδοση των μορφών των υποδημάτων. Τα υποδήματα αποδίδονται κατά τρόπους μη ρεαλιστικούς, διαφοροποιημένα ακόμη και στην ίδια απεικονιζόμενη μορφή, προκειμένου να επιτευχθεί το επιθυμητό αισθητικό αποτέλεσμα. Εξίσου σημαντική είναι και η ανάγκη ανάδειξης των πρωταγωνιστών της αγγειογραφικής παράστασης και τα υποδήματα, ως στοιχείο της δόμησής της, αξιοποιούνται άρτια και

προς αυτή την κατεύθυνση. Σε ορισμένες, όμως, περιπτώσεις καταβάλλεται προσπάθεια απόδοσης ρεαλιστικών στοιχείων από τον καλλιτέχνη. Η παρατήρησή τους μπορεί να οδηγήσει και σε χρήσιμους προβληματισμούς ως προς κάποια ιστορικά δεδομένα της συγκεκριμένης- αρχαϊκής- εποχής. Μπορούν π.χ. διαφορετικές γραμμώσεις, που σε μία πρώτη προσέγγιση νοούνται ως διακοσμητικά μοτίβα, να δηλώνουν στοιχεία της ένδυσης των απεικονιζόμενων μορφών. Ενδεικτικό είναι το παράδειγμα του Αμφορέα 344 του Εξηκία, στο Βατικανό. Αν παρατηρήσει κανείς το κάτω τμήμα των κνημίδων του Αίαντα, θα διαπιστώσει ότι οι γραμμώσεις φαίνεται να βρίσκονται κάτω από τη γράμμωση που ορίζει την περίμετρο στις κνημίδες του. Αν δεν είναι 'επισφύρια'-ιμάντες, δείχνουν να φανερώνουν ένα στέλεχος - υφασμάτινο ή δερμάτινο, προστατευτικό[:] - το οποίο φέρεται στην κνήμη του οπλίτη, πάνω και γύρω από την κνήμη και κάτω από την κνημίδα. Παρόμοιες παρατηρήσεις μπορούν ν' αξιοποιηθούν, έτσι ώστε να προκύψουν νέα στοιχεία για την ένδυση ή άλλες παραμέτρους της καθημερινής ζωής της αρχαϊκής εποχής στον ελλαδικό χώρο (και, αντίστοιχα, και άλλων εποχών). Η διερεύνηση αυτή, όμως, υπερβαίνει τα όρια της παρούσας εισήγησης.

Οι παρατηρήσεις που προηγήθηκαν αφορούν στους τρόπους απεικόνισης των υποδημάτων στα αγγεία του μελανόμορφου ρυθμού γενικά, ανεξάρτητα από τα είδη των υποδημάτων και τους επιμέρους τύπους τους.

Τα είδη των Υποδημάτων* που συναντώνται στο μελανόμορφο ρυθμό σε διαφορετικούς εικονιστικούς τύπους, και κατά σειρά συχνότητάς τους στις αγγειογραφικές παραστάσεις, είναι :

1. Κνημίδες [Dohan, 1982, σ. 275, που αναφέρεται σε υφασμάτινες ή δερμάτινες και σε μεταλλικές, παρόμοια, Erbacher, 1914, σ. 10-11, πρβ. Ομ. Οδύσ. ω. 228-231],
2. Φτερωτά Υποδήματα [Erbacher, 1914, εικ.28],
3. Υποδήματα «Κλειστά » [Erbacher, 1914, εικ. 18-24],
4. Μπότες-«Ενδρομίδες», «Εμβάδες» [Dohan, σ. 49, 109, 271, Erbacher, εικ 25-38],
5. «Περιμήρια», τα στελέχη που καλύπτουν τους μηρούς των πολεμιστών. Δεν συναντώνται αναφορές, αλλά συναντώνται σε αγγειογραφικές παραστάσεις,
6. «Σανδάλια» [Erbacher, 1914, εικ. 6-17],

7.Καλαπόδια. (συμπεριλαμβάνεται ως δηλωτικό μιας μορφής υποδημάτων).

Η τυπολογική καταγραφή της απεικόνισης των Υποδημάτων στο μελανόμορφο ρυθμό δίνει, καταρχήν, την παρακάτω γενική εικόνα :

1. Τη μεγαλύτερη αριθμητικά εκπροσώπηση στις παραστάσεις του μελανόμορφου ρυθμού την έχουν οι Κνημίδες. Ακολουθούν τα Φτερωτά Υποδήματα (κυρίως του Ερμή) και, στη συνέχεια, τα Κλειστά Υποδήματα, οι Μπότες («Ενδρομίδες»-«Εμβάδες»)- σε πολύ λιγότερες παραστάσεις αναλογικά με την εμφάνισή τους στον ερυθρόμορφο ρυθμό-, τα Περιμήρια, τα Σανδάλια, σε πολύ λίγα παραδείγματα -σε αντίθεση με των ερυθρόμορφων αγγείων- Σε μία περίπτωση συναντάται απεικόνιση « Καλαποδιού » : Στον Αμφορέα 01.8035-στη Βοστώνη (C.V.A., U.S.A. 14, B.1, Pl. 37./1) απεικονίζονται δύο καλαπόδια κρεμασμένα στον τοίχο σε παράσταση εργαστηρίου υποδηματοποιού.
2. Οι Κνημίδες αποδίδονται με τριάντα δύο (32), συνολικά, τύπους. Οι τέσσερις αφορούν στο περίγραμμα του υποδήματος και συνδυάζονται, οπωσδήποτε, με τους εικοσοκτώ, που αφορούν στο χρωματισμό του σώματος των υποδημάτων και στη διακόσμησή του με χαρακτά ή επίθετα χρωματικά μοτίβα. Μια ειδική περίπτωση παράστασης κνημίδων είναι της «Εξάρτυσης του Πολεμιστή», που παρουσιάζεται σε τέσσερις διαφορετικούς εικονιστικούς τύπους. Ένα παράδειγμα δίνεται στο πινάκιο 507 του Ληδού στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

Οι τύποι απόδοσης των κνημίδων μπορούν να ομαδοποιηθούν σε τρεις μεγάλες κατηγορίες :

- α. Κνημίδες με διακοσμητικά μοτίβα - χαραξίς στη μελανόχρωμη επιφάνειά τους, όπως διπλή ή τριπλή χάραξη στο άνω ή στο κάτω πέρας της περιμέτρου του υποδήματος. Ή ελικόμορφο ή σιγμοειδές ή γλωσσώτο κόσμημα ή συνδυασμούς τους στο ύψος της γάμπας. Ή διπλή γράμμωση στην απόδοση της περιμέτρου του υποδήματος, χωρίς

- επίθετα χρωματικά μοτίβα: π.χ. Αμφορέας 1408 στο Μόναχο (C.V.A., Deutschl. 3, M.1, Taf.39/ 1-2) ή Υδρία Β 323 στο Λονδίνο (C.V.A., Gr.Brit. 8, B. M. 6, Pl. 84/ 3& 85/ 4).
- β. Κνημίδες που ολόκληρη η απεικονιζόμενη επιφάνειά τους αποδίδεται με επίθετο χρώμα, κυρίως ερυθρό στις διάφορες αποχρώσεις του ή λευκό. Επίσης με μελανό που προβάλλεται στο λευκόχρωμο σώμα των απεικονιζόμενων μορφών (Αμαζόνων), όπως στον Αμφορέα 98.916 στη Βοστώνη(C.V.A., U.S.A. 14, B.1, Pl. 15/1-3-4 & 17 1-2). Επίσης κνημίδες που η μελανόχρωμη επιφάνειά τους κοσμεύεται με «γραπτά» διακοσμητικά μοτίβα επίθετου χρώματος, όπως είναι: η ερυθρή ή λευκή ταινία κατά μήκος της περιμέτρου του υποδήματος- Αμφορέας 1392 J 1269 στο Μόναχο (C.V.A., Deutschl. 3, M.1, Taf. 26/ 2)- ή το λευκό (ή μελανό) στικτό περίγραμμα της περιμέτρου ή το ελικοτό ή σιγμοειδές ή γλωσσωτό ή σύνθετο κόσμημα στο ύψος της γάμπας, χωρίς χαράξεις (Υδρία 16451, στο Βατικανό).
- γ. Κνημίδες που η διακόσμησή τους προκύπτει από τους διαφορετικούς συνδυασμούς χαρακτών ή επίθετων χρωματικών διακοσμητικών μοτίβων. Ενδεικτικά μπορούν να αναφερθούν τρεις τύποι :
- * Κνημίδες με επίθετο ερυθρό χρώμα της επιφάνειάς τους και μελανό ή λευκό στικτό περίγραμμα μεταξύ μιας διπλής χαρακτής γράμμωσης της περιμέτρου. Αμφορέας 1379 J. 81 στο Μόναχο (C.V.A., Deutschl. 3, M.1 Taf. 10/ 4 & 13/ 1-2 -Τύπος 1.12).
  - * Κνημίδες με ερυθρό χρώμα της επιφάνειάς τους, διπλή γράμμωση περιμέτρου και σιγμοειδές κόσμημα στη γάμπα -χαρακτά. Αμφορέας V.I. 4823 στο Βερολίνο (C.V.A., Deutschl. 45, B.5, Taf. 3/ 1-2 - Τύπος 1.25).
  - * Κνημίδες με ερυθρή επιφάνεια, διπλή χαρακτή γράμμωση του άνω πέρατος και τριπλή του κάτω πέρατος- Αμφορέας 00.330 στη Βοστώνη (C.V.A., U.S.A. 14, B.1, Pl. 5/ 1-3 - Τύπος 1.28).
3. Αντίστοιχη ποικιλία εμφανίζει η απόδοση των Φτερωτών Υποδημάτων με τριάντα τύπους, που αποτελούν συνδυασμό τύπων μορφής/ φόρμας και χρωματισμού των απεικονιζόμενων υποδημάτων. Ως προς τη μορφή του υποδήματος παρουσιάζονται επτά βασικοί τύποι. Ως προς το χρωματισμό τρεις. Ως προς τη μορφή των φτερωτών υποδημάτων, οι αντίστοιχοι τύποι μπορούν να ομαδοποιηθούν σε δύο κατηγορίες:
- 2.1.(1-4) : Φτερωτά υποδήματα με ένα φτερό που αποδίδεται είτε στην εμπρός είτε στην πίσω πλευρά του υποδήματος. Σε αρκετές παραστάσεις αποδίδεται εντελώς σχηματικά ως γλωσσωτή απόληξη στο εμπρός μέρος του υποδήματος. Π.χ. Δίνος Ε 847 στο Λούβρο & Αμφορέας 1555 στο Μόναχο (C.V.A., Deutschl. 37, M. 8, Taf. 386/ 2 & 388/ 1-2) .
- 2.2. (1-3). Φτερωτά Υποδήματα με δύο Φτερά. Στην περίπτωση αυτή είτε πρόκειται :
- (2.2.1) για δύο φτερά ίδιας μορφής ως προς το μέγεθος, το χρωματισμό και τα διακοσμητικά μοτίβα, όπως στην Υδρία 10919 στη Μαδρίτη (C.V.A., Espagna 1, M.1, Pl. 8/1,9/2 ή στον Αμφορέα 8772 στο Μόναχο (C.V.A., Deutschl. 32, M.7 Taf. 330/ 1-3 και 331/1), είτε :
- 2.2.(2-3) για δύο φτερά όπου το ένα υπερτερεί του άλλου σε όγκο, χρωματισμό και διακοσμητική ποικιλία μοτίβων, όπως λ.χ. στην περίπτωση του Αμφορέα 1555 του Μονάχου, που προαναφέρθηκε στον τύπο 2.1.(1-4). Ως προς τους επίθετους χρωματισμούς μπορούν να διακριθούν οι εξής τύποι:
- α. Φτερωτά Υποδήματα με ερυθρό χρώμα ή τις διαβαθμίσεις του σε όλη την επιφάνεια του υποδήματος ή σε διακεκριμένα τμήματα αυτής της επιφάνειας. (Αμφορέας 2302 στο Μόναχο, (C.V.A., Deutschl. 12, M. 4, Taf. 153/2 & 154,4).
- β. Φτερωτά Υποδήματα με ερυθρό χρώμα απόδοσης όλης της επιφάνειας μόνον του φτερού ή των φτερών, π.χ. Οινοχόη Β 471 στο Λονδίνο ή Κύλικα 54 στο Castle Ashby (C.V.A., Gr. Brit. 15, C.A. 1, Pl. 32).
- γ. Φτερωτά Υποδήματα με ερυθρές ταινίες στην επιφάνεια του φτερού ή των φτερών που δεν καλύπτουν όλη την επιφάνεια του φτερού. Ενδεικτική είναι η παράσταση στον Αμφορέα Β 703.1884 του Κιέλου (C.V.A., Deutschl. 55, K.1, Taf. 12/ 3-4 και 14, 1-2). Οι διαφορετικοί συνδυασμοί επτά μορφολογικών και τριών χρωματικών τύπων

δίνουν, εκτός από τους απλούς, και άλλους εικοσιτρείς σύνθετους. Ενδεικτικά μπορεί να αναφερθεί ο τύπος 2.1.2.4.α.β. : Πρόκειται για ένα συνδυασμό των τύπων 2.1.2. και 2.1.4., ως προς τη μορφή και των (α.) και (β.), ως προς τους χρωματισμούς : ένα φτερό εμπρός και ημικυκλικά ή φυλλόσχημα στελέχη στο πίσω ή στο πλάγιο τμήμα του ποδιού, που αποδίδονται με μονή ή πολλαπλές λευκές επάλληλες γραμμώσεις και άλλες λευκές εγκάρσιες προς το μήκος του σκέλους στη γένεση του φτερού (2.1.2). Ταυτόχρονα δετά, με πεταλόσχημη την άνω απόληξη του υποδήματος, με σχηματική περίτεχνη απόδοση των ιμάντων για το δέσιμο, με λευκές γραμμώσεις εμπρός ή στο πλάι και σχηματική απόδοση των οπών για τους ιμάντες (2.1.4.). Με ερυθρό επίθετο χρώμα σε όλη την επιφάνεια του υποδήματος (α), και του φτερού (β): Αμφορέας 2302 στο Μόναχο (C.V.A.,Deuschl. 12, M.4, Taf. 153/ 2 και 154 / 4).

4. Αντίθετα προς τις Κνημίδες και τα Φτερωτά, τα άλλα είδη δεν εκπροσωπούνται ούτε σε πολλά, ούτε σε ποικίλα παραδείγματα. Ενδεικτικά μπορούν για κάθε είδος να αναφερθούν ως χαρακτηριστικά παραδείγματα :

« Κλειστά »: Πινάκιο Α 2100 στις Βρυξέλλες (C.V.A., Belgique 2, B.2, Pl. 15/ 2).

« Μπότες » - « Ενδρομίδες » / « Εμβάδες » : ενδεικτικά τύπος ,4.3.α :

Στάμνος 50.8.2. στο Los Angeles (C.V.A., U.S.A. 18, L. A. 1, Pl. 14/ 1 & 15/ 1-3).

« Περιμήρια » : τύπος 5.1 και 5.2, αντίστοιχα :

Κιονωτός Κρατήρας Β 32 στην Καρλορούη (C.V.A., Deuschl.7, K.1, T. 9/ 1)

Κύλικα σε ιδιωτική συλλογή (C.V.A., Gr. Britain 11, πιν. IV).

«Σανδάλια»: Αμφορέας 01.8035 στη Βοστώνη (C.V.A., U.S.A 14, B.1, Pl 37/ 1) :

Το σανδάλι το κρατά η μορφή στα δεξιά.

5. Όσον αφορά στους τύπους απόδοσης του κάθε είδους υποδήματος σε συσχετισμό προς την κατανομή τους στα χρονικά όρια του μελανόμορφου ρυθμού παρατηρούνται τα εξής :

Υπάρχουν τύποι που εμφανίζονται σε πρωιμότερες φάσεις και σταματούν σε οψιμότερες. Άλλοι εμφανίζονται στους μέσους ή στους όψιμους χρόνους παρουσίας του ρυθμού. Άλλοι παρουσιάζουν μεγάλη χρονική διάρκεια και καλύπτουν όλο το χρονικό του φάσμα. Οι απλούστεροι τύποι είναι μακροβιότεροι, με μεγαλύτερη ποσοστιαία εκπροσώπηση από τους συνθετότερους. Μεταξύ 550-500 π.Χ. παρουσιάζεται η μεγαλύτερη συσσώρευση τύπων των κνημίδων. Μεταξύ 540-500 π.Χ. η μεγαλύτερη τύπων των Φτερωτών Υποδημάτων. Οι δύο τύποι απεικόνισης των περιμηρίων καλύπτουν τον ώριμο μελανόμορφο ρυθμό. Οι τύποι των άλλων ειδών κινούνται σε όλο το φάσμα των χρονικών ορίων του ρυθμού με κάποιες ιδιαιτερότητες.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Θεοχάρη, Δ., *Νεολιθικός πολιτισμός*, 1989, εικόνες 4, 18, 21 αντίστοιχα.
2. Βλ. γεν.: Ανδρόνικος, Μ., *Αττικά Αγγεία*, 1976, σελ. 8-12; Boardman, J., *Athenian Black Figure Vases*, 1974, σελ. 11-13; Τιβέριος, Μ., *Προβλήματα της Μελανόμορφης Αττικής Κεραμικής*, 1988, σ.125 / σ.555.
3. C.V.A.= Corpus Vasorum Antiquorum.
4. Για σχέσεις αγγειοπλάστη- αγγειογράφων- εργαστηρίων : βλ. γεν: Ανδρόνικος, ό.π., σελ. 9-11; Boardman, σελ.11-13; Τιβέριος, ό.π., σελ.149-150; επίσης Beazley, J.D., *Potter and Painter in ancient Athens*, 1944/1946.
5. Για το προσχέδιο : Τιβέριος, ό.π., σελ.77-79; Noble, J.V., *The Techniques of Painted Attic Pottery*, 1965, σελ. 51.
- 6&7. βλ. ενδεικτ.: Beazley, J.D., *The Development of Attic Black- Figure*, 1951 / 1964; Simon, E. - Hirmer, M .& A., *Die Griechischen Vasen*, 1976/1981; Pfuhl, E., *Malerei und Zeichnung der Griechen*, I-III, 1923
8. Για την ονοματοθεσία, βλ. Erbacher, K., *Griechisches Schuhwerk*, 1914, s. 1-23; Dohan, K. E., *Hypodemata*, 1982, σ. 267-286. Οι όροι « περιμήρια» [Λεξικόν Ελληνικόν, Πάπυ 1879] , « Φτερωτά» και « Κλειστά» χρησιμοποιούνται εντελώς συμβατικά ως όροι δηλωτικοί μορφής από την εισηγήτρια.

SUMMARY

AN EXPLORATION OF THE DEPICTION OF FOOTWEAR ON BLACK-FIGURE VASES

OLGA DASIOU

A systematic study of the depiction of different kinds of footwear in the different scenes decorating painted pottery reveals a variety of types of rendition of the same type of footwear in different scenes by different vase-painters on the same or different vases, by the same vase-painter on different vases, and on different figures depicted in the same scene and wearing the same type of footgear.

Footwear is depicted non-realistically, and in different ways even on the same painted figure, to permit the achievement of the desired aesthetic effect. Another major consideration is the need to indicate the importance of the principal figures in the scene, and the depiction of footwear reflects this as well. In certain cases there has been an effort to render realistic features. The observation of such details raises questions about certain historical data from the archaic era (cloth piece under the greave worn by Ajax [?], on Amphora 344 in the Vatican).

In a variety of figurative types in scenes painted on black-figure vases, the following types of footgear are depicted:

1. Greaves : Dohan, 1982, p. 275: cloth, leather, metal. Similar : Erbacher, 1914, pp. 10-11, cf. Homer's "Odyssey", ω XXIV, 228-231, 2. Winged shoes : Erbacher, 1914, fig. 28.

3. Closed shoes : Erbacher, 1914, figs. 18-24, 4. Boots - endromides - embades : (Dohan 6, 49, 109, 271, Erbacher figs. 25-38), 5. Cuisses : In vase paintings, corresponding to the greaves, 6. Sandals, Erbacher figs. 6-17, 7. Shoe-trees: not as footwear, but as adjuncts to footgear.

Greaves are rendered in 32 types, 4 relating to form and 28 to decoration. These types are grouped in 3 categories:

a) Greaves with decorative motifs or incised lines on their black-painted surfaces, b) Greaves with their entire surface over-painted, usually in red (a whole range of shades) or white, c) Greaves decorated with varied combinations of incised or painted motifs. The "Equipment of the Warrior" is a special case, with greaves depicted in four different types.

Winged shoes are represented in 30 different types, which are combinations of types of form and colour. These fall into two distinct groups:

1. Winged shoes with one wing, depicted either on the toe or on the heel of the shoe.
2. Winged shoes with two wings - these again are of two types:

a) shoes with two wings of the same size, colouring and decoration, and b) shoes with two wings, one of which is much larger, more intensely coloured or more varied in its decoration than the other. In comparison to greaves and winged shoes, representations of other sorts of footgear are both less varied in type and far fewer in number.

Within the period when black-figure pottery was being made, some types of footwear appear in its early stages and later disappear, some occur in the middle and late stages, while others cover the entire time span. The simplest forms are the longest-lived, while the more complex represent a smaller proportion of total depictions.